

**РІЧНИК
РУСКОЙ БУРСЫ**

2012

**ROCZNIK
RUSKIEJ BURSY**

СТОВАРИШЫНЯ „РУСКА БУРСА” В ГОРЛИЦЯХ
STOWARZYSZENIE „RUSKA BURSA” W GORLICACH

**РІЧНИК
РУСКОЙ БУРСЫ
2012**

**ROCZNIK
RUSKIEJ BURSЫ**

зредагувала
ОЛЕНА ДУЦЬ-ФАЙФЕР

pod redakcją
HELENY DUĆ-FAJFER

„РУСКА БУРСА”
ГОРЛИЦІ GORLICE
2012

Зреалізувано завдяки дотації Міністра Адміністрації і Цифризації
Zrealizowano dzięki dotacji Ministra Administracji i Cyfryzacji

Рецензії	Recenzje
Проф. др габ. Генрик Фонтаньські	Prof. dr hab. Henryk Fontański
Др габ. Ян Яцек Бруські	Dr hab. Jan Jacek Bruski

Адрес редакції	Adres redakcji
Стоваришья „Руска Бурса” в Горлицях	Stowarzyszenie „Ruska Bursa” w Gorlicach
38-300 Gorlice, ul. Sienkiewicza 28	38-300 Gorlice, ul. Sienkiewicza 28

Коректа	Korekta
Яков Файфер	Jakub Fajfer
Варвара Дуць	Barbara Duć

© Copyright by	© Copyright by
Стоваришья „Руска Бурса”	Stowarzyszenie „Ruska Bursa”
в Горлицях,	w Gorlicach,
2012	2012

Выдавця	Wydawca
Стоваришья „Руска Бурса”	Stowarzyszenie „Ruska Bursa”
в Горлицях	w Gorlicach

Оправа і печатаня	Oprawa i druk
Dom Wydawnictw Naukowych	Dom Wydawnictw Naukowych
www.dwn.home.pl	www.dwn.home.pl

Наклад: 500 прим. Nakład: 500 egz.

ISSN 1896-222X

Зміст • Spis treści

Вступ	7
Wstęp	9
Modest Humeckij w pamięci kulturowej Łemkowyny Olena Duć-Fajfer	11
Документы • Dokumenty	
Łemkowskie utwory rękopiśmienne XVI-XVIII wieków i ich los Bohdan Horbal	25
Inwentarz łemkowskich rękopisów Biblioteki Kapituły Greckokatolickiej w Przemyślu (obecnie w zbiorach Biblioteki Narodowej w Warszawie) Andrzej Kaszlej	39
Дискурс • Dyskurs	
Русины в кисарско-королівській гімназії в Горлицях (1906/1907– 1917/1918) Богдан Горбаль	63
Erygowanie parafii prawosławnej w Rozdzielu jako element polityki wyznaniowej w powojennej Polsce Stefan Dudra	73
Четверта Русь. Нова реальність в новій Європі Павло Роберт Магочій	83
Oblicza Łemkowszczyzny — o literackiej kreacji miejsca Małgorzata Misiak	95
Лемківська повиселенча література як меншыновий дискурс. Постко- лоніальне пізнання Олена Дуць-Файфер	105
„Небо ся ганьбит”. Про народне понимання порядку світа Єжы Бартмінські	121
Образ світа в народній культурі Влодзімеж Павлючук	131
Інспірації • Inspiracje	
I. Заінспіруване монологом <i>Грубой Берты</i>	141
Ідеал? Катруся Карольчук	141

В камаратскым обще-жыттю	
Івона Шыдло	142
Нее спокою на тым світі	
Магдалина Мацьонг	143
Но і уж... но і фертик	
Марта Ватраль	144
Курю і курю	
Анна Масляна	145
II. Заінспіруване сучасністю	146
Ген Омен	
Анна Масляна і Талька Ягусь	146
Ех... тоты співанкы...	
Марта Ватраль	150
Нештоденна ніч	
Магдалина Стец	153
III. Заінспіруване достоменністю	155
Noli me tangere	
Ярослав Мазур	155
Хто я	
Наталия Горбаль	160

Рецензії і справозданя • Recenzje i sprawozdania

II. Полянській, <i>Карпатскы Новелі</i>, Горлиці-Краків 2011	
Петро Трохановскій	165
Карпатія, або путованя умеряючим русиньскым світом....	
Алена Бльхова	168
Помедже буквами	
Богдан Гамбаль	172
Лемківське Форум 2012	
Даміян Трохановскій	177
Трясти, потрясати... жебы ся карало по нашому. Зас празднуваня і це- лебруваня в Кракові	
Марта Ватраль і Анна Масляна	179
Запискы про авторів	183
Notki o autorach	184

Lemkowskie utwory rękopiśmienne XVI–XVIII wieków i ich los

Bogdan Horbal

W 1490 roku Sz wajpolt Fiol (ok. 1460–1526) otworzył w Krakowie drukarnię i jako pierwszy w Polsce wydał cztery cyryliczne książki na potrzeby Cerkwi Prawosławnej. Zastanawiano się nad tym, skąd u Niemca takie zainteresowania i ze względu na bliskość Łemkowiny pochopnie sugerowano, że stamtąd pochodził¹. Zaprzeczają jednak temu opublikowane materiały źródłowe². Dalej jednak nie wiemy skąd mieli takie zainteresowania on i jego mecenas – Jan Thurzon/Turzon (1437–1508), który pochodził z Lewoczy a mieszkał w Krakowie, gdzie był rajcą i przez jakiś czas burmistrzem. Po procesie, który Sz wajpoltowi (nie wiadomo dokładnie za jaką herezję)³ wytoczono w Krakowie, mieszkał ten *impressor librorum Ruthenorum* właśnie w Lewoczy.

Następnie w granicach Rzeczypospolitej powstały cyryliczne drukarnie bardziej oddalone od Łemkowiny (Wilno, 1525; Zabłudów, 1568–1570). W 1573 roku Iwan Fedorowycz (ok. 1525–1583) otworzył pierwszą cyryliczną drukarnię we Lwowie. Na przestrzeni XVII w. w tym mieście istniało kilka cyrylicznych drukarni, z których cerkiewne książki trafiały także na Łemkowinę. Przykładowo w łemkowskich cerkwiach znajdowały się następujące wydania lwowskich drukarni: *Октоих* (1630) w Bartnem (?), *Часослов* (1642) w Gładyszowie, *Октоих* (1644) w Leszczynach i w Bartnem, *Миня Праздничная* (1651) w Leszczynach, *Апостол* (1654) w Kunkowej, *Триод Постни* (1664) w Regietowie, *Євангелія* (1665) w Rozdzielu, *Октоих* (1671) w Bielance, *Триод Цвітни* (1688)

1 Zdaje się, że pierwszy z tą sugestią wystąpił Пантелеймон Ю р ь е в, w artykule: *Первопечатник в Кракове*, który w 1967 roku ukazał się w gazecie „Русский Голос” (Warszawa). Za nim Fiola opisywali jako Łemka: О. Г у б к о, *До початків українського друкарства*, „Архіви України”, nr 3, Київ 1969, s. 23 i О. С о к о л и ш и н, *Лемко-періодрукар церковно-словянських книг кирилицею: у 480-річчя появи друків Святополка Фіоля* (1971?).

2 Kwestię pochodzenia Fiola i różne na tę sprawę poglądy dyskutuje: Sz.K. Z i m m e r, *Beginning of Cyrillic Printing in Cracow, 1491*, red. L. Krzyżanowski, I. Nagurski przy współpracy K.M. Olszer, Boulder, Colo., New York 1983, s. 30–33.

3 Choć w literaturze przedmiotu podaje się różne przyczyny procesu, autorzy zgadzają się, że proces o herezję był jedynie środkiem do zamknięcia drukarni i zaprzestania produkcji cyrylicznych ksiąg. Sz.K. Z i m m e r, op. cit., s. 29, udawadnia, że Sz wajpolta nie sądzono (bezpośrednio) za drukowanie cyrylicznych ksiąg. M. W i s z n i e w s k i, *Historia literatury polskiej*, t. 3, Kraków 1841, s. 83 tak próbował wyjaśnić co się stało: „(...) bo w XV wieku, wszystko cokolwiek językiem ojczystym w rzeczach religijnych pisano, w umysłach odszczepieństwem i krwawą wojną hussyką nie dawno przerażonych, jakąś obawę i podejrzenie wzniecało (...)”.

w Ropkach, *Минеа Празднична* (1694) w Ropkach. Dochodziły też na Łemkowskę cerkiewne księgi drukowane w Poczajowie (gdzie drukarnia istniała od 1730 roku). Kilka z nich znajdowało się w cerkwi w Leszczynach: *Аностол* (1759), *Псалтур* (1763), *Триод Цвітни* (1786)⁴. Dodajmy tu, że około 1680 roku drukarnia w Trnawie nabyła cyryliczne czcionki⁵. Właśnie tam w 1698 roku wydrukowano pracę biskupa mukaczewskiego Josepha de Camillisa (1641–1706): *Катехизис для науки оугроруским людем*. Tłumaczem katechizmu (biskup de Camillis był Grekiem) był ksiądz Iwan Kornycykij, pochodzący z Galicji, prawdopodobnie z Łemkowsiny⁶.

Choć drukowane słowo docierało na Łemkowskę, nie wiemy kiedy się ten proces rozpoczął i jakiego nabral rozmachu we wczesnych latach cyrylicznego drukarstwa. Wpisy donacyjne albo nie zachowały się, albo nie są jeszcze odczytane. Koszt nabycia drukowanej księgi był znaczny. Przykładowo na *Okmoux* z 1644 roku подарowany do cerkwi w Leszczynach 21 stycznia 1667 r. przez proboszcza Matwija i mieszkańców każdy z gospodarzy przekazał 15 groszy a proboszcz dał m.in. 3,15 zł., koszyk owsa i 4 metry płótna cienkiego⁷. W Leszczynach dobrze się wtedy mieli, skoro w drukowanej *Mineji Świątecznej* (1651) z Leszczyn znajdujemy zapis (w tłumaczeniu na język polski): „Księga zakupiona do cerkwi w Leszczynach 7 kwietnia 1671 roku przez sołtysa Jakowa Wancyszaka wraz z małżonką Julianną za własne 32 złote w intencji zbawienia i odpuszczenia grzechów swoich i swoich rodziców”⁸.

Czy jednak każdą parafię stać było na drukowane księgi? Tego nie wiemy. Natomiast wiemy, że w 1667 roku Stefan prezbiter rychwałski odręcznie skopiował u siebie w domu tekst *Ewangellii pouczającej*, która ukazała się drukiem w Kijowie w 1637 roku. Nie było to posunięcie odizolowane⁹. Nie należy uważać, że koszt rękopiśmiennej księ-

4 Wszystkie wspomniane wydawnictwa znajdują się w bibliotece cyfrowej Ośrodka Kultury Prawosławnej ELPIS w Gorlicach, http://www.okp-elpis.pl/digit,0,0,Cyfrowe_zasoby.html; Muzeum Historyczne w Sanoku (184) oraz Muzeum Budownictwa Ludowego w Sanoku (64) posiadają liczne starodruki, z których niektóre pochodzą z lemkowski parafii: I. D m i t r z a k, *Bibliografia ucrainików w zbiorach bibliotek sanockich*, [w:] *Materiały do dziejów Podkarpacia we Lwowie i „ucrainica” na Podkarpaciu: Lwowska Biblioteka Naukowa im. Stefanyka we Lwowie, biblioteki sanockie: przewodnik po zbiorach*, red. L. Puchała, Sanok 2006, s. 34–37, 64–65.

5 R. C l e m i n s o n, *Cyrillic Printing in Trnava, c.1680–1727*, „Oxford Slavonic Papers” 1993, nr 26, s. 40–54.

6 P. R. M a g o c s i, B. S t r u m i n s’ k y i, *The First Carpatho-Ruthenian Printed Book*, „Harvard Library Bulletin” 1977, nr 25, s. 301.

7 Nota zaczerpnięta z Katalogu Starodruków ELPIS, http://www.okp-elpis.pl/museum,starodruk_open,1148,2,Oktoich_Lwów_1644.html.

8 Zob.: Katalog Starodruków ELPIS, http://www.okp-elpis.pl/museum,starodruk_open,1148,2,Oktoich_Lwów_1644.html.

9 A. N a u m o w, *Wstęp*, [w:] *Rękopisy cerkiewnosłowiańskie w Polsce*, oprac. A. Naumow, A. Kaszlej, przy współpracy E. Naumow i J. Stradomskiego, wyd. 2 zmienione, Kraków 2004, s. vii; A. K a s z l e j, *Wpływ cerkiewnosłowiańskiej książki drukowanej na rękopiśmienną (na podstawie zbiorów Biblioteki Narodowej w Warszawie)*, [w:] *Najstarsze druki cerkiewnosłowiańskie i ich stosunek do tradycji rękopiśmiennej: materiały z sesji, Kraków, 7–10 XI 1991 r.*, red. J. Rusek, W. Witkowski, A. Naumow, Kraków 1993, s. 167–178, Kaszlej także przypuszcza, że kopiaści często przepisywali księgi drukowane, ale podkreśla, że jest to trudno potwierdzić bez zmużnych badań porównawczych. Twierdzi on, że wpływ cerkiewnosłowiańskiej książki druko-

gi był niski, dlatego też księża brali się za tę pracę sami, przepisyując księgi dla swojej parafii, a jeśli im to szło dobrze i mieli czas, mogli też ewentualnie pomyśleć o przepisywaniu na sprzedaż¹⁰. Jeszcze na początku XIX wieku produkowano rękopiśmienne księgi cerkiewne. Z tego okresu pochodzi *Ewangelia pouczająca*, która znajdowała się w cerkwi w Złockiem¹¹.

Od XVI do XVIII w. na Łemkowynie rozwijał się ruch edukacyjny, w którym wykorzystywano lokalną odmianę mowy ruskiej. W ciągu tych stuleci lokalni skrybowie, w większości anonimowi, przepisali lub przetłumaczyli wiele utworów liturgicznych, czasem z dodaniem objaśniających tekstów¹². Rękopiśmienne księgi, które były spisywane pismem ustawnym, a od pierwszej połowy XVII wieku półustawnym, czarnym tuszem na papierze i były podobno wykonane dla każdej parafii na Łemkowynie¹³, obejmowały¹⁴:

Акафіст/akatyśt – hymn liturgiczny składający się z 13 kondakionów i 12 ikosów na pochwałę Jezusa Chrystusa, Matki Boskiej lub świętych;

Апостол/apostol – księga liturgiczna zawierająca: Dzieje Apostolskie, 7 Listów Powszechnych, 14 Listów Apostoła Pawła i teksty części zmiennych na Boskiej Liturgii;

Часослов/horologion – księga do odprawiania codziennych nabożeństw. Zawiera m.in. modlitwy poranne, rytuał nabożeństw cyklu dobowego, ważniejsze pieśni Wielkiego Tygodnia, święta Wielkanocy i Tygodnia Paschalnego, tropariony niedzielne 8 tonów, 12 wielkich święt, tropariony innych święt oraz ku czci wielkich świętych;

Четвероевангелиє (євангелиє темп) – tekst czterech ewangelii: według św. Mateusza, św. Marka, św. Łukasza i św. Jana;

Ірмолой (ірмологіон)/irmologion – składa się z irmosów – początkowych kano-nów z Oktoicha, Triodi i Mineji;

Ізборник/izbornik – zawiera wpisy o bardzo różnorodnej treści, w których znajdowały się wyjątki z pism ojców kościoła, sentencji, zagadek, traktatów z dziedziny filozofii, gramatyki, historii itd.;

wanej na rękopiśmienną był niewielki, choć zawdzięczano jej wprowadzenie do rękopisów strony tytułowej, spacji międzywyrazowej oraz w pewnym stopniu przeniknięcie do nich zachodnioeu-ropejskich prądów artystycznych w dziedzinie ornamentyki.

10 В. Ф р и с, *Історія кириличної рукописної книги в Україні*, Львів 2003, s. 137.

11 Był to bardzo późny okres na tworzenie tego typu utworów, gdyż jeszcze w połowie XVIII wieku miały się one zdezaktywizować, zgodnie z tym co twierdzi: Г. Ч у б а, *Учительні Євангелія другої половини XVI – першої половини XVII ст. в історії українського проповідництва*, [w:] *Язык, литература, культура, история Ukrainy*, red. W. Mokry, Kraków 2003, s. 64.

12 Był to pierwszy etap rozwoju literatury łemkowskiej. Periodyzację rozwoju literatury łemkowskiej podała H. D u ć - F a j f e r, *Literature: Lemko Region*, [w:] *Encyclopedia of Rusyn History and Culture*, red. P.R. Magocsi, I. Pop, Toronto, Buffalo, London 2002, s. 287–289.

13 М. Д з в і н к а, *Література північних земель*, [w:] *Лемківщина: земля-люди-історія-культура*, red. Б. Струмінський, „Записки НТШ”, t. 1, „Історично-Філософічна Секція”, t. 206, Нью Йорк-Париж-Сідней-Торонто 1988, s. 380.

14 W sporządzeniu listy z objaśnieniami pomocne były strony: Parafii Prawosławnej św. męcz. arch. Grzegorza <http://liturgia.cerkiew.pl/page.php?id=14>; K. B o n d a r u k, *Księgi używane w Cerkwi*, [w:] <http://www.old.cerkiew.pl/prawoslawie/text.php?id=245> oraz Księgi Liturgiczne na: <http://www.grekokatolicy.pl/artykuly/Tradycja-liturgiczna/ksiegi-liturgiczne.html>.

Мінея/mineja – zbiór 12 ksiąg odpowiadających dwunastu miesiącom, które zawierają poezję chrześcijańską ku czci świętego lub święta na każdy dzień roku (zawiera także części zmienne do jutrzni i niesporów). Wyróżnia się mineje: miesięczne, ogólne i świąteczne/цвітна (zbiór tekstów liturgicznych na poszczególne święta);

Осмогласник (октоїх)/ośmioglasnik – księga zawierająca materiał liturgiczny przeznaczony dla nabożeństw w ciągu tygodnia, rozdzielony na 8 tonów powtarzających się co 8 tygodni;

Помянник/pomjannik – nieduża książeczka zawierająca tekst nabożeństw za zmarłych (панихида) i za żywych (молебень);

Пролог/prolog – zbiór zwiezłych żywotów przeznaczonych do odczytywania podczas nabożeństwa;

Псалтур/psalterz – zawiera 150 psalmów podzielonych na 20 katyzm, a każda kazyzma podzielona jest na trzy części;

Служебник (литургижкон)/służebnik – księga zawierająca następujące nabożeństwa: Boska Liturgia – Św. Jana Chryzostoma, Św. Bazylego Wielkiego i Św. Grzegorza Wielkiego; Nieszpory i Jutrznia. Na końcu księgi znajdują się części zmienne nabożeństw uporządkowane według 12 miesięcy roku;

Требник/euchologion – księga zawierająca teksty nabożeństw, sakramentów, moлебnow, a także modlitwy na różne potrzeby wiernych (poświęcenie domu, świątyni, etc.);

Триод ністна/triodion postny – księga zawierająca kanony składające się z 3 pieśni oraz prawidła żywieniowe i liturgiczne na okres Wielkiego Postu i czasu przygotowania do niego;

Триод цвітна/triodion kwietny – księga obejmująca cykl nabożeństw od Wielkanocy do Zesłania Ducha Świętego;

Трифолой (трефолой) – księga nabożeństw na święta (Jezusowe, Bogurodzicy i świętych);

Учительне (толкове) євангелиє/ewangelia pouczająca (postylla/homiliarz) – księga zawierająca zbiór kazań na niedziele i święta w przystępny sposób i w języku zrozumiałym dla parafian komentujących fragmenty Biblii;

Устав церковний (типикон)/typikon – zawiera szczegółowy opis wszystkich nabożeństw na cały rok liturgiczny i metody korzystania z wszystkich pozostałych ksiąg liturgicznych.

Przepisywaniem lub tłumaczeniem utworów liturgicznych zajmowali się między innymi członkowie szkół rękopiśmiennych (*школа книгописцив*) istniejących w Sanoku oraz w Odrzechowej¹⁵. Najstarszy znany utwór szkoły w Sanoku to *Апостол* datowany na 1502

15 Dodajmy tu, że Odrzechowa miała wiejskich pisarzy conajmniej od początku XVI wieku. Dwa wczesne dokumenty autorstwa tych pisarzy opisali: М. Г р у ш е в с ь к и й, *Два селянські контракти купна продажі з початку XVI століття*, „Записки НТШ”, t. 50, Львів 1902, s. 1–6; І. П а н ь к е в и ч, *Дві лемківські грамоти з початку XVI століття*, „Slavia”, t. 23, Praha 1954, s. 23–46. Osiemnaście tomów nieco młodszych dokumentów z Odrzechowej jest przechowywanych w Centralnym Państwowym Archiwum Historycznym we Lwowie. Wyciąg z tej kolekcji, która zawiera dokumenty z okresu 1549–1691 opublikowali: І.М. К е р н и ц к и й, О.А. К у п ч и н ц ь к и й, Л.Л. Г у м е ц ь к а, *Акта села Одрехови*, Київ 1970. Istnieją również opisy morfologiczne, fonetyczne i leksykalne języka tych dokumentów: І.М. К е р н и ц к и й, *Фонетичні особливості мови Вітнівських книг XVI–XVII ст. с. Одрехови в порівнанні з сучасними говорами*, [w:] *Дослідження*

rok, którego autorem był Kopista Paweł, namiestnik (dziekan) sanocki. Natomiast Fiodor diak Odrzechowski był kopistą *Mineji* z połowy XVI wieku¹⁶. W 1624 roku sporządzono dla cerkwi w Pioruncie *Євангелиє-темп*, a jej autorem był *ubogi sluga boży Wasyl z Odrzechowej*. Rękopiśmienną literaturę tworzyli też lokalni skrybowie. Iwan Franko pisał ponad sto lat temu, że:

письменство [...] спочивало в рукописах, розсипаних по курних мужицьких хатах, дяківках або парафіяльних горищах; маса пам'яток, без сумніву, затратилась, не раз на наших очах¹⁷.

Najwyższego lotu rękopisy powstawały w monasterach a następnie w miastach gdzie pracowali fachowcy. Inni kopiści trudnili się tym procederem dorywczo, nie mając do niego żadnego profesjonalnego przygotowania, a zatem rezultaty ich pracy nie były takie jak mnichów¹⁸.

Franko dodawał, że: „Література була популярною, без церковизмів, бо писалося для люду”¹⁹. Halina Czuba, współczesna badaczka, która poświęciła dużo uwagi ewangeliom pouczającym, uściśliła powyższą opinię podając, że pisane one były: „prostą mową, що характеризувалася значним народно-розмовним елементом”²⁰. Janusz Rieger natomiast podkreśla, że pośród szeregu przejranych przez niego ewangelii pouczających część pisana była cerkiewszczyzną a część „prostą mową”²¹. Przyznaje on, że oznacza to, iż ta ostatnia była uznawana za godną użycia w piśmie ale jednocześnie pokreśla, że potrzebne jest szersze badanie mowy utworów rękopiśmiennych w celu odpowiedzenia na pytanie czy preferowano język cerkiewnoruski, czy też może „prostą mową”²². Dodajmy tu, iż uważa się, że teksty liturgiczne pisane w języku

i матеріали з української мови, t. 4, Київ 1963, s. 82–106; Idem, *Морфологічні особливості мови 'Вітківських книг' XVI–XVII ст. с. Одрехови, колишнього Сяніцького повіту*, [w:] *Дослідження і матеріали з української мови*, t. 5, Київ, 1962, s. 90–110; Idem, *Судово-адміністративна і суспільно-економічна лексика 'Вітківських книг' XVI–XVII ст. с. Одрехови, колишнього Сяніцького повіту, на Лемківщині*, [w:] *Дослідження і матеріали з української мови*, t. 6, Київ 1964, s. 91–108. Zobacz też: O. K r o v i c ь k a, *Писемні пам'ятки XVI–XVII ст. з Лемківщини в історії української мови*, [w:] *Лемковіє, Војковіє, Русині – historia, współczesność, kultura materialna i duchowa*, pod red. S. Dudry, B. Halczaka, A. Ksenicza, J. Starzyńskiego, Legnica–Zielona Góra 2007, s. 465–472.

16 *Rękopisy cerkiewnosłowiańskie...*, nr 560.

17 І. Ф р а н к о, *Нариси з історії української літератури в Галичині*, [w:] І. Ф р а н к о, *Зібрання творів у двадцяти томах*, t. 16, Київ 1955, s. 141.

18 В. Ф р и с, *Історія кириличної рукописної книги в Україні*, Львів 2003, s. 118.

19 І. Ф р а н к о, *Нариси з історії...*, s. 141.

20 Г. Ч у б а, *Учительні Євангелія...*, s. 75.

21 M. M o s s e r, *Что такое «простая мова»*, “*Studia Slavica Hungarica*”, t. 47:3/4, Budapest 2002, s. 221–260; twierdzi, że był to literacki, niekodyfikowany język używany na Rusi w XVI–XVII wieku, którego podstawą był język ruski. Autor tekstu napisanego w „prostej mowie” ruszczył fleksję, słowotwórstwo i system dźwiękowy, używał cyrylicznego alfabetu ale słownictwo i składnia pozostawały w zasadzie polskie, bez względu na to czy tłumaczono tekst z języka polskiego, czy nie.

22 J. R i e g e r, *Przedmowa*, [w:] E. R u d o l f - Z i ó ł k o w s k a, *Wielkie zwierciadło*

cerkiewnosłowiańskim proboszcz czytał (wygłaszał) „у народній фонетиці, що значно ‘наближало’ їх до слухача”²³.

Na Łemkowynie w rękopiśmiennej literaturze na tyle często pojawiały się elementy mowy Łemków²⁴, że Iwan Franko, który czytał wiele i opublikował kilka urywków z łemkowskiej rękopiśmiennej literatury²⁵, konkludował, iż: “лемківський діалект дуже виразно проявляє себе в численних писаннях XVII і XVIII в.”²⁶. Iwan Ohijenko wprost nazywał jeden z utworów przekładem na język łemkowski²⁷ a Peter Žeňuch stwierdza, że językiem śpiewnika nieznanego autora z XVIII wieku jest „lemkovský dialekt s lexikálnymi prvками polskeho, ukrajinského a slovenského jazyka”²⁸. Skoro pisało się dla ludu, to najlepszym tekstem był właśnie ten napisany w języku jak najbardziej zbliżonym do mowy ludu²⁹.

Wykorzystanie elementów języka łemkowskiego w utworach łemkowskich kopistów nie przeszkadzało tym dziełom znajdować drogę do parafii poza Łemkowyną. I tak przykładowo w 1605 roku Timofiej karczmarz z wsi Trościaniec wraz z żoną Ogafiją kupił za 6 złotych i 90 groszy szesnastowieczną *Ewangelię pouczającą* do cerkwi w jego wsi³⁰. W języku tego dzieła wskazano na łemkowskie elementy i ze względu na wykorzystanie żywego języka ruskiego zaliczono ten kodeks do najcenniejszych zabytków ruszczyzny XVI wieku³¹.

przykładów w ruskim tłumaczeniu Joana Prysłopskiego z 1732 roku, Kraków 2004, s. 8.

23 Г. Ч у б а, *Польсько-українські контакти у розвитку української біблістики другої половини XVI–початку XVII ст.*, [w:] *Dziedzictwo polsko-ukraińskie*, red. S. Chazbijewicz, M. Melnyk, K. Szulborski, „Studia Politologiczne”, t. 2, Olsztyn 2006, s. 263–264.

24 Łemkizmy znalazły się także w słynnej *Peresopnyckiej Ewangelii*. Zwracał na to uwagę: I. О г і є н к о, *Пересопницька євангелія*, „Путь правди 1”, Warszawa 1930, s. 12–32. Dziś podaje się, że nad tekstem pracowały trzy osoby, ale z Łemkowyną związany był tylko Mychał Wasylewycz z Sanoka (kopista większej części utworu): Л.А. Ду б р о в і н а, Л.А. Г н а т е н к о, *Археографічний та кодикологічний опис Пересопницького Євангелія*, [w:] *Пересопницьке Євангеліє 1556–1561: Дослідження. Транслітерований текст. Словопоказчик*, red. І. П. Ченіга, Київ 2001, s. 82–85, http://irbis-nbuv.gov.ua/E_LIB/00000111.pdf.

25 Urywki z tekstów Samboryny, ks. Prysłopskiego oraz z rękopisu z Małastowa Franko umieścił w: *Апокрифи і легенди з українських рукописів/Codex Apocryphus e manuscryptis ukraїno-russicis*, t. 4, Львів 1906.

26 І. Ф р а н к о, *Літературна мова і діалекти*, [w:] І. Ф р а н к о, *Зібрання творів у двадцяти томах*, t. 16, Київ 1955, s. 339.

27 І. О г і є н к о, *Псалтир середини XVIII ст. в лемківському перекладі*, „Записки НТШ”, t. 99, Львів 1930, s. 97–140.

28 Р. Ž е њ у ч е, *Cyrilské rukopisné spevníky lemkovskej proveniencie v Národnom múzeu v Prahe*, [w:] *Каллофонія*, t. 2, red. Ю. Ясіновський, Львів 2004, s. 230.

29 Franko narzekał, że po okresie wykorzystania łemkowskiego w rękopiśmiennej literaturze, łemkowscy pisarze zupełnie ten trend zarzucili w XIX wieku i dopiero w drugiej połowie tegoż wieku zaczęli ponownie (choć na ograniczoną skalę) wprowadzać łemkowski do swoich utworów pisanych jazyczem.

30 *Rękopisy cerkiewnosłowiańskie...*, nr 298.

31 J. J a n ó w, *Язык руски в евангеліарзу казнодзійским з Троściaнца, Вступ і Часть I: Cechy fonetyczne*, „Sprawozdania Towarzystwa Naukowego we Lwowie”, t. 9, z. 3, Lwów 1930, s. 197–206. Zobacz też jego: *Legendarno-apokryficzne opowieści ruskie o męce Chrystusa*, „Pra-

Choć cerkiewna literatura wyraźnie dominowała w początkowym okresie działalności literackiej Łemków, nie była ona jedyną uprawianą literaturą. Najstarszym znanym przykładem świeckiej pracy, której autorem mógł być Łemko, jest tłumaczenie kroniki Marcina Bielskiego: *Космографія описание всего свѣта*, które powstało najwcześniej w 1585 roku³². Natomiast na marginesie *Минеі Праздничней* z XVII wieku anonimowy autor zapisał w 1702 roku kilka wierszy, które są najstarszymi znanymi przykładami łemkowskiej poezji³³. Gdzieś pomiędzy 1742 i 1766 Stefan Samboryna ułożył sporych rozmiarów (ponad 400 kart) dzieło: *Исторіе rozmaите з рымских и теж инших авторов коротко зобрание*, które także zawierało kazania, część Ewangelii według św. Jana, pouczenia, opowiadania, i inne utwory³⁴. Główna część pracy była tłumaczeniem (z polskiej edycji) popularnych w rusińskich Karpatach w późnym XVII wieku *Gesta Romanorum*³⁵.

Przykłady łemkowskich rękopiśmiennych ksiąg przetrwały do II wojny światowej w prywatnych bibliotekach łemkowskich księży. Ksiądz Roman Prysłopskij (1866–1941) z Żegestowa posiadał taką bibliotekę. Wśród utworów, które tam przechowywał był łemkowski przekład psalterza autorstwa ks. Ioanna Prysłopskiego (1700–1773): *Псалтырь Давида* (ok. 1760)³⁶. Ksiądz Prysłopskij, będąc pod wpływem Oświecenia, przetłumaczył (w 1732 roku) także 273 historie edukacyjne z polskiego tłumaczenia zachodnioeuropejskiego *Magnum Speculum* czyli *Wielkiego Zwierciadła Przykładów*³⁷. Ks. Ioann Prysłopskij był podobno także autorem dwu innych utworów: *Литургиѣкон св. Иоана Золотоустого* i *Ирмологіон*. Jego zbiór *Пѣсни церковныя на всѣ праздники* (1734) przygotowany został z pomocą pracy Pamwy Beryndy: *Лексикон славеноросский альбо имен толкование* (1627)³⁸. Podobnym do tej ostatniej pracy Prysłopskiego i w przybliżeniu z tego samego czasu był utwór Damiana Łewyckiego pod tytułem *Сборникъ духовныхъ стиховъ и пѣсней*³⁹.

ce Filologiczne”, t. 15, z. 2, Warszawa 1931, s. 1–118.

32 В. Л е в, *Український переклад „Хроніки” Мартина Біельського, „Праці Українського наукового інституту”*, t. 29, „Серія фільологічна”, t. 4, Warszawa 1935, s. 8, http://litopys.org.ua/djvu/bielski_pereklad.djvu

33 В. S t r u m i ń s k i, *Wiersze ukraińskie z początku XVIII w. na marginesach „Минеі праздничней” z XVII w.*, „Slavia Orientalis” 1860, t. 9, nr 2, s. 385–406.

34 І. Ф р а н к о, *Карпато-руське письменство XVII–XVIII вв.*, [w:] І. Ф р а н к о, *Зібрання творів у пятдесяти томах*, t. 32, Київ 1981, s. 301–306. Dzieło to posiada też tytuł: *Гисторіе rozmaите з римских и теж инших акторов [sic!] коротко зобраны*.

35 Ю. Я в о р с к і й, *Повѣсти изъ „Gesta Romanorum” въ карпаторусской обработкѣ конца XVII-го вѣка*, „Сборник русского института в Праге”, Прага 1929, s. 351–388.

36 І. Ф р а н к о, *Карпато-руське письменство ...*, s. 306–311; І. О г і є н к о, *Псалтир середини ...*, s. 97–140. Rękopis ten przechowywano w rodzinie Prysłopskich z pokolenia na pokolenie. Na karcie 151 istnieje podpis jednego z właścicieli: Феодосій Прислопський Солтис Камяньскій.

37 E. R u d o l f - Z i ó ł k o w s k a, *Łemkowskie ‘Zvercadlo’ Ioana Prysłopskiego z 1732 roku*, „Slavia Orientalis” 2003, nr 4, s. 563–580; Idem, *Wielkie zwierciadło przykładów w ruskim tłumaczeniu Ioana Prysłopskiego z 1732 roku*, Kraków 2004.

38 І. Ф р а н к о, *Карпато-руське письменство ...*, s. 339.

39 Opis tego rękopisu podaje: Ю. Я в о р с к і й, *Новыя данныя для исторіи старинной*

Pisząc o muzyce cerkiewnej wspomnijmy, że na 189 odnalezionych rękopiśmiennych zbiorów muzyki cerkiewnej z terenu Greckokatolickiego Biskupstwa Przemyskiego (XVII–XVIII wiek) dwadzieścia pochodzi z terenu Łemkowiny⁴⁰. Służyły one nie tylko do śpiewu cerkiewnego, ale także do nauki muzyki i teorii muzyki. *Irmoloj* z końca XVII wieku zawiera zapis: „Іван Дем'янович з Грабу учыл на тим ярмолюі”⁴¹. Niektóre posiadały zapisy na marginesach dotyczące historii poszczególnych wsi i politycznych wydarzeń. Najstarszym znanym zbiorem łemkowskiej rękopiśmienniczej muzyki cerkiewnej jest dzieło Aleksandra Fedynowycza z Odrzechowej (1667). W 1670 r. Iosyf Krejnyckij z Gładyszowa złożył kolekcję muzyki cerkiewnej z intencją podarowania jej cerkwi św. Mikołaja w Zasławiu. Siedem lat później, już będąc jerodiakonem Ławrowskiego Monasteru, stworzył następną taką kolekcję.

Tego typu kolekcje interesowały Juliana Jaworskiego (1873–1937), profesora Uniwersytetu Kijowskiego, który kilkakrotnie podróżował po Łemkowynie (przed i po I wojnie światowej) i zbierał rękopiśmienne utwory muzyki cerkiewnej. Jaworski później studiował zebrane materiały, ale wyników jego pracy nad nimi chyba nigdy nie wydrukowano. Jedynie dużo później Aleksandra Hnatiuk opublikowała pracę, która zawiera przykłady z muzyki cerkiewnej zebranej przez Jaworskiego i innych badaczy⁴².

Wszystkie bezcenne prywatne biblioteki, które istniały na Łemkowynie były w następstwie wysiedleń lat 40. XX w. albo zniszczone albo podzielone na mniejsze części i rozproszone. Niektóre z rękopiśmiennych łemkowskich utworów zostały przeniesione przed wojną do Muzeum Łemkowszczyzny w Sanoku. Dr Franc Kokowski (1885–1940) podawał, że muzeum w Sanoku posiadało 548 ksiąg, w tym ponad 100 rękopiśmiennych i 2782 dokumenty. Wśród nich znajdowała się *Ewangelia pouczająca* z Radoszyc, którą sporządzono w XVII wieku częściowo po łemkowsku⁴³.

Muzeum przestało istnieć wkrótce po wojnie. W Sanoku jeszcze w czerwcu 1944 roku powiatowy radca szkolny Willy Huber, który wcześniej nakazał połączyć polskie

малорусской пѣсни и вирши, Львов 1921, s. 26–30.

40 J. J a s i n o w s k i j, *Znaczenie eparchii przemyskiej w rozwoju ukraińskiej muzyki cerkiewnej*, [w:] *Polska–Ukraina. 1000 lat sąsiedztwa*, t. 2, pod red. S. Stępnia, Przemyśl 1994, s. 403–428. W nieco późniejszym swoim katalogu *Irmolojów* (1996) Jasinowski opisuje około 30 dzieł które używane były na Łemkowynie (zobacz indeks miejscowości w jego pracy).

41 Ю. Я с і н о в с ь к и й, *Українські та білоруські нотолінійні Ірмолюї 16–18 століть: Каталог і кодикологічно-палеографічне дослідження*, Львів 1996, nr. 235.

42 О. Г н а т ю к, *Бароківі духовні пісні з рукописних співанків XVIII ст. Лемківщини*, Львів 2000.

43 Ф. К о к о в с ь к и й, *Музей „Лемківщина” в Сяноці*, [w:] *Вибрані статті та оповідання*, red. Н. Ткачова, Тернопіль 2010, s. 154. Kokowski opublikował dwa artykuły o tym samym tytule (1934, 1937) ale nie jest jasne, który przedrukowano w tym zbiorze (a może artykuł z 1937 roku był reprintem tego wcześniejszego?). Jeśli nawet informacja o ponad stu rękopiśmiennych cyrylicznych księgach w muzeum pochodzi z 1937 roku, to należy podkreślić sukces organizatorów muzeum gdyż powstało ono jedynie kilka lat wcześniej, w 1931 roku. Zabezpieczenie dużej ilości różnorodnych zbiorów (wszystkich eksponatów było wtedy 7515) było najprawdopodobniej bezpośrednim następstwem kolekcjonerskich podróży po łemkowskich wsiach, które odbywały osoby związane z muzeum, nie porzeczając na apelach wysłanych do poszczególnych wsi o składanie darów do muzeum.

i lemkowskiemu muzeum w Sanoku pod ukraińskim zarząd⁴⁴, kazał spakować do czterech skrzyń szereg eksponatów z obu muzeów, w tym 47 rękopiśmiennych ksiąg cyrylickich. Jedną ze skrzyń odnaleziono w 1947 roku koło Jawora na Dolnym Śląsku ale nie była to skrzynia z rękopiśmiennymi księgami⁴⁵. Mogły one ulec zniszczeniu albo być sprzedane lub zajęte przez Armię Czerwoną i wywiezione do Związku Radzieckiego. Nie jest jasne, czy zachował się spis rękopiśmiennych ksiąg cyrylickich z Muzeum Lemkowszczyzny w Sanoku, jeśli taki w ogóle istniał.

Los nie był łaskawy dla rękopiśmiennej literatury cerkiewnej już dużo wcześniej. Istniał zwyczaj grzebania księży razem z ich ewangeliami. Po wynalezieniu druku introligatorzy czasem wykorzystywali rękopisy jako makulaturę. Zaczytywano psalterze, wykorzystywane także do czuwania przy zmarłych oraz czasosłowy, które pełniły też rolę elementarzy do nauki czytania⁴⁶.

Mychajło Dzwinka sugerował, że liczne rękopiśmienne wydania z Biblioteki Kapituły Greckokatolickiej w Przemyślu, w tym te pochodzące z Łemkowiny, rozesłano po wojnie do bibliotek Warszawy, Krakowa, Wrocławia, Torunia i innych miast. Twierdził on, że pomimo ogromnego zniszczenia kultury lemkowskiej podczas wysiedleń w latach 40. polskie kolekcje posiadają rękopiśmienne księgi cerkiewne z prawie wszystkich wsi lemkowskich, a w niektórych przypadkach więcej niż jedną z danej wsi. Zbiory te jednak, według jego oceny, pozostawały w latach 80. w zasadzie nieznanne i czekały na opis⁴⁷.

Dziś dysponujemy wspomnianym wcześniej katalogiem: *Rękopisy cerkiewnosłowiackie w Polsce* (2002, wyd. 2 zmienione 2004), który przygotowali Aleksander Naumow oraz Andrzej Kaszlej przy współpracy z Ewą Naumow i Janem Stradomskim. Choć znajdujemy tam związane z Łemkowyną rękopisy, nie są one jednak tak liczne, jak chciał tego Dzwinka. Andrzej Kaszlej⁴⁸, po przeanalizowaniu informacji na temat powojennych losów materiałów Biblioteki Kapituły Greckokatolickiej w Przemyślu, stawia wniosek, że zbiory rękopiśmienne tejszej biblioteki prawie w całości trafiły do Biblioteki Narodowej i nie uległy rozproszeniu. Podaje on jednak też, że nie posiadamy żadnego inwentarza Biblioteki Kapituły Greckokatolickiej w Przemyślu z okresu międzywojennego kiedy jej zbiory uległy znacznemu powiększeniu oraz wskazuje na brak dokumentów zdawczo-odbiorczych z czasu powojennego kiedy likwidowano bibliotekę.

44 Nowe muzeum przeniesiono do sanockiego zamku, co niewątpliwie podniosło jego rangę. Kierujący muzeum Lew Gec (1896–1971) wspominał, że: “[...] І знову п’ять кімнат заповнить наш лемко своїми речами і своєю культурою [...] Це ж пам’ятник, традиція, історія, культура, мистецтво першорядне [...] до музею звозять експонати селяни і треба признати, що кожне село, де ми тільки звернулись з проханням, виповнило поручене завдання [...]” (О. С и д о р, *Лев Геґ і Музей „Лемківщина” в Сяноці*, „Памятки України: історія та культура”, t. 27, nr 110, Київ 1995, s. 153–158). Pozostaje pytanie czy przeniesiono tam więcej rękopiśmiennych ksiąg cyrylickich z Łemkowiny?

45 E. Z a j ą c, *Zarys dziejów Muzeum Historycznego w Sanoku*, „Rocznik Sanocki” 1979 t. 4, s. 274–280.

46 A. N a u m o w, *Wstęp*, [w:] *Rękopisy ...*, s. vii.

47 М. Д з в і н к а, *Література північних земель...*, s. 380.

48 Zobacz jego *Wstęp do Inwentarza rękopisów Biblioteki Kapituły Greckokatolickiej w Przemyślu*, Warszawa 2011.

Aleksander Naumow we wstępie do wspomnianego katalogu stwierdza, że zasób rękopisów cerkiewnosłowiańskich w polskich kolekcjach znacznie zmalał po II wojnie światowej z różnych powodów, a nawet, że ostatnimi czasy niektóre księgi zniknęły z prywatnych kolekcji.

Gdzie zatem dziś znajduję się lemkowski rękopiśmienne księgi cyrylickie? Według jednego spisu Muzeum Historyczne w Sanoku posiada 24 cerkiewnosłowiańskie rękopisy pochodzące z okolicznych parafii⁴⁹. W innym natomiast podano opis 59 cerkiewnosłowiańskich rękopisów z tegoż muzeum⁵⁰. Większość z nich nie posiada not proveniencyjnych, albo ich nie odczytano. Z tych, które posiadają takie noty, większość niestety nie pochodzi z Łemkowiny poza tymi trzema: *Czasosłow* z Dołżycy kupiony do tejże cerkwi 5 III 1626 roku, *Ewangelia pouczająca* z Radoszyc z przełomu wieków XVI i XVII, oraz *Tetra-Ewangelia* z Klimkówki z XVI wieku. Parafialna biblioteka w Leszczynach posiada dwa rękopisy z interesującego nas czasu: *Ewangelię pouczającą* z 1611 roku, która przez jakiś czas znajdowała się w cerkwi w Radocynie oraz *Apostoła* z XVI wieku. Według jednego spisu Muzeum Budownictwa Ludowego w Sanoku posiada tylko dwa rękopisy cyrylickie⁵¹, ale w innym katalogu podano opis dziesięciu takich ksiąg⁵². Z nich tylko w stosunku do niektórych ustalono proveniencję i z tej grupy z Łemkowiny pochodzi jedna – *Tetra-Ewangelia* z początku XVI wieku, prawdopodobnie ze Stawiszy.

Wspomniana wcześniej *Космографія описаніе всего свѣта* znajduje się w Muzeum Narodowym w Krakowie. Biblioteka Kapituły Rzymskokatolickiej w Przemyślu posiada *Tetra-Ewnagelię* z Węglówki (Waniwky) z XVI wieku. Lemkowski rękopisy znajdują się też poza granicami Polski⁵³. Na Słowacji Štátny archív v Prešove posiada *Apostoła* z XVI wieku⁵⁴. Księga ta „исписася (...) в селі славном Моуши(н)цѣ (...)

49 Ich spis (bez proveniencji) podaje: I. D m i t r z a k, *Bibliografia ucrainików w zbiorach bibliotek sanockich*, [w:] *Materiały do dziejów Podkarpacia we Lwowie...*, s. 33.

50 *Rękopisy cerkiewnosłowiańskie...*, s. 562 i opisy w tekście. Jak się zdaje, większość tych rękopisów pochodzi z dawnego Muzeum Łemkowszczyzny w Sanoku, ale tylko jeden (*Triod kwietny* z 1726 roku, nr. 865) poświadczony jest jako stamtąd pochodzący.

51 I. D m i t r z a k, *Bibliografia ucrainików ...*, s. 63.

52 *Rękopisy ...*, s. 562 i opisy w tekście.

53 Trudno jest ustalić jak daleko należało by ich szukać. Przypuszczać można, że czym dalej od Łemkowiny, tym mniej prawdopodobne, aby biblioteki je miały. Przykładowo nie wydaje się, że posiadają je brytyjskie albo irlandzkie biblioteki a przynajmniej nie ma ich w: R. C l e m i n s o n, *A Union Catalogue of Cyrillic Manuscripts in British and Irish Collections*, London 1988. Można by tu sprawdzić kilka innych drukowanych katalogów: R. C l e m i n s o n, E. M o u s s a k o v a, N. V o u t o v a, O. K a r s a y, *Catalogue of the Slavonic Cyrillic Manuscripts of the National Széchényi Library*, Budapest–New York 2010; H. M o r o z o v a, *Кириллические рукописные книги, хранящиеся в Вильнюсе: каталог*, Вильнюс 2008; Д. Б о г д а н о в и ћ, *Инвентар ћирилских рукописа у Југославији XI–XVII века*, Београд 1982 oraz 15 tomów: *Ћирилске рукописне књиге Библиотеке Матуце српске*. Instytucja ta dużo swych zbiorów prezentuje w formacie cyfrowym na: <http://digital.bms.rs/ebiblioteka/publications/index/collection:3>.

54 R. C l e m i n s o n, *Cyrillic Manuscripts in Slovakia: A Union Catalogue*, Martin 1996, s. 88. To samo archiwum posiada też inny *Apostol* z XVI wieku o nieznannej proveniencji (s. 85–87) ale z pewnością z północnej strony Karpat, ponieważ w jego inskrypcji wspomina się

многогри(ш)ны(м) Иваном презбитеро(м) и попо(м) моуши(н)скы(м)”. Działo się to za panowania biskupa Marcina Szyszkowskiego, czyli między rokiem 1616 a 1630. Za *Apostoła* ten zapłaciła jakaś Lipczucha i podarowała go do cerkwi muszyńskiej: „котрая книга неимае пренестися втале докале ей стане”⁵⁵.

Muzeum Narodowe w Pradze posiada pięć lemkowych rękopiśmiennych śpiewników⁵⁶. Jeden z nich jest autorstwa Josafata Jackanyca i pochodzi z 1800 roku⁵⁷. Cztery inne natomiast pochodzą z XVIII wieku⁵⁸. Warto nadmienić, że wszystkie znalazły na Lemkowynie na początku lat 20. wspomniany już prof. Julian Jaworski – pierwszy w Muszynie, a pozostałe cztery we Florynce.

Jest bardzo prawdopodobne, że na Ukrainie znajduje się spora liczba lemkowych rękopisów⁵⁹. Przykładowo w Narodowej Bibliotece Ukrainy im. I. Wernadskiego w Kijowie znajduje się *Ewangelia pouczająca* z Pętnej (1669), Muzeum Narodowe we Lwowie posiada *Ewangelię pouczającą* z Wisłoczka (XVII wiek) a Biblioteka Naukowa im. W. Stefanyka we Lwowie ma w swoich zbiorach *Ewangelię pouczającą* z Wysoczan (1635)⁶⁰, kóra wcześniej znajdowała się w bibliotece Domu Narodowego we Lwowie⁶¹. Biblioteka ta posiada także *Oktoich-Irmołoj* z drugiej ćwierci XVIII wieku, który kiedyś znajdował się w Kamiannej, Krynicy i Grybowie⁶².

grekokatolickiego biskupa sanockiego (od 1610 roku) Atanazago Krupeckiego (zm. 1652). Zobacz też obszerną pracę: P. Ž e ň u c h, C. V a s i l, *Cyrillic Manuscripts from East Slovakia Slovak Greek Catholics: Defining Factors and Historical Milieu*, Roma 2003.

55 Także właściciele bronili się przed utratą rękopisów jak tylko mogli. W *Irmołoj*u z Zyn-dranowej (1729) czytamy: „Сеї Ирмолой велебнаго отця Василя презбитера Зиндрановского и чада его и Андрея. А хто бы сеї Ирмолой от велебнаго отця украсти [мал], таковий да будет проклят Анафема, Анафема”. Ю. Ясіновський, *Українські та білоруські нотолінійні Ирмолої ...*, nr. 709.

56 P. Ž e ň u c h, *Cyrilské rukopisné spevníky ...*, s. 225–236.

57 Opis tego rękopisu znajduje się w: J. V a j s, J. V a š i c a, *Soupis staroslovanských rukopisů Národního musea v Praze*, Praha 1957, s. 197–204.

58 Opis dwu z nich znajduje się w: J. V a j s, J. V a š i c a, *Soupis staroslovanských rukopisů*, s. 374–382.

59 Niestety nie miałem dostępu do tych prac: О. А н д р і ї в н а - І в а н о в а, *Слов'янська кирилична рукописна книга XVI ст. з фондів Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського: науковий каталог, палеографічний альбом*, Київ, 2010 і Г. Ч у б а, *Українські рукописні учительні Євангелія: дослідження, каталог, описи*, Київ–Львів 2011. Zobacz też: J. O s t a p c z u k, *Stan zachowania cerkiewnosłowiańskich rękopiśmiennych Ewangelii*, „Rocznik Teologiczny” 2010, t. 52, z. 1/2, Warszawa, s. 89–113.

60 Wszystkie trzy wymienia H. C z u b a, *Geografia rozprzestrzeniania się ukraińskich rękopiśmiennych Ewangeliarzy kaznodziejskich drugiej połowy XVI – XVII wieku*, [w:] *Kultura książki ziem wschodniego i południowego pogranicza Polski (XVI–XX wiek)*. Paralele i różnice, red. J. Gwioździk, E. Różycki, Katowice 2004, s. 288–289.

61 Ф. К у р и л л о, *Краткая сводка писателей и журналистов на Лемковщинь*, „Научно-литературный сборник Галицко-русской Матицы”, t. 8, Львов 1934.

62 Ю. Я с і н о в с ь к и й, *Українські та білоруські нотолінійні Ирмолої ...*, nr. 608. Jest to zatem drugie potwierdzenie faktu (jeśli zapis został odczytany poprawnie), że w Grybowie istniała cerkiew. W zbiorach Diecezjalnego Ośrodka Klutury Prawosławnej ELPIS w Gorlicach znajduje się drukowany *Apostoł* z 1696 roku z cerkwi w Grybowie. R. D u b e c, *Cyrylickie*

Jeśli chodzi o polskie kolekcje, najwięcej rękopiśmiennych ksiąg cyrylickich z Łemkowiny znajduje się w Bibliotece Narodowej w Warszawie. Dlatego też z zadowoleniem trzeba przyjąć pracę Andrzeja Kaszleja: *Inwentarz rękopisów Biblioteki Kapituły Greckokatolickiej w Przemyślu* (2011). W książce zaprezentowano obiekty najcenniejszej zachowanej biblioteki unickiej na ziemiach polskich⁶³, której zbiory przechowywane są w Bibliotece Narodowej w Warszawie.

Za założyciela Biblioteki Kapituły Greckokatolickiej⁶⁴ uważa się kanonika Iwana Ławrowskiego (1773–1846), który kupił dobra skarbowe w Smolniku, Łupkowie i Woli Michowej na łemkowsko-bojkowskim pograniczu i z dochodu z nich finansował swoje filantropijne działania. Tuż przed śmiercią podarował on bibliotece 14 139 tomów (w tym 13 rękopisów) oraz inne przedmioty. Pierwszy właściwy inwentarz biblioteki sporządził kustosz kapituły ks. Toma Polański (1794–1869), Łemko, późniejszy biskup przemyski. Na początku 1848 roku ks. Polański sporządził plan powoływania i finansowania bibliotekarza dla tej instytucji. Miał on zarabiać 700 florenów na rok i mieć pomocnika (150 florenów). Na nowe zakupy ks. Polański proponował przeznaczyć (jedynie?) 100 florenów rocznie. W 1858 roku biblioteka posiadała 108 rękopiśmiennych ksiąg cyrylickich. Wydaje się, że zbiory wzbogacały się głównie za sprawą darowizn. W ten sposób do biblioteki trafiło 10 rękopisów z biblioteki biskupa Juliana Petesa (1843–1896)⁶⁵(też Łemka). Dużo rękopisów trafiło do biblioteki około 1900 roku. W 1902 i 1904 roku przemyski Konsystorz wydał oficjalne rozporządzenie o przekazywaniu z poszczególnych parafii starych rękopisów i innych zabytkowych przedmiotów. Akcja ta okazała się pomyślną. Duży przyrost zbiorów nastąpił w okresie międzywojennym, kiedy cała biblioteka mogła mieć ok. 35 tys. tomów.

Zbiory Biblioteki Narodowej tworzą największy w Polsce zespół rękopiśmiennych ksiąg cyrylickich w którym prace związane z Łemkowyną liczą 59 jednostek. Poniżej przedstawiony został ich spis i opis sporządzony przez A. Kaszleja. Niestety w większości przypadków nie wiemy gdzie dane rękopisy zostały sporządzone, gdyż znaczna część znajdujących się w księgach not proveniencyjnych nie została jeszcze odczytana albo not takich nie ma. Jeśli nawet nie były one dziełem łemkowskich kopistów lub tłumaczy, były one używane na Łemkowynie, a zatem współtworzyły kulturalne oblicze regionu.

W przeważającej większości mamy tu doczynienia z księgami cerkiewnymi, z których na terenie Łemkowiny na pewno powstało dziesięć: *Apostoł* (Sanok, 1502, 1525–1550, 1596), *Ewangelia-tetr* (sporządzona w Odrzechowej dla cerkwi w Piorunce?, 1624), *Apostoł* (Kamianna, 1627), *Ewangelia pouczająca* (Rychwałd, 1665), *Irmologion* (Zydranowa, 1729), *Wielkie zwierciadło* (Kamianna, 1732), *Irmologion* (Królik Wołoski, 1773 i 1776).

strarodruki cerkiewne XVII–XVIII w. Katalog ze zbiorów instytucji kościelnych i parafii prawosławnych woj. małopolskiego. Stan na 31.10.2010, Gorlice 2010, s. 63.

63 Zob.: S. N a b y w a n i e c, *Archiwa i archiwalia Kościoła unickiego (greckokatolickiego) w Polsce*, [w:] *Archiwa i archiwiści w dobie społeczeństwa informacyjnego. Pamiętnik IV Powszechnego Zjazdu Archiwistów Polskich, Szczecin 12–13 września 2002 r.*, pod red. D. Nałęczy, Toruń 2002, s. 315–325.

64 Zarys historii tej biblioteki podaje na podstawie informacji zebranych przez Andrzeja Kaszleja i przedstawionych we wstępie do tegoż: *Inwentarz rękopisów Biblioteki Kapituły Greckokatolickiej w Przemyślu* (2011).

65 W swojej własnej bibliotece posiadał on 391 pozycji, spis, których znajduje się w Bibliotece Narodowej Sygn. BN rps II 12492.

Wspomniana szkoła rękopiśmienna w Sanoku jest stosunkowo dobrze reprezentowana, odmiennie od tej w Odrzechowej. Z tej drugiej miejscowości mamy w zbiorze inne rękopiśmienne księgi, ale nie wiemy gdzie one zostały sporządzone. Widzimy, że w Kamiannej już na sto lat przed wspomnianym księdzem Prysłopskim sporządzano rękopiśmienne utwory. Natomiast w latach 70. XVIII w. pracował tam kopista Ioann Tokarski, który, jak się zdaje, nie tworzył tylko dla siebie. Jego *Irmologion* z 1773 roku znajdował się później w rękach Iwana Fedaka, sołtysa w Ropiance a następnie w cerkwi w Olchowcu. Natomiast jego o trzy lata młodszy *Irmologion* znalazł się później w cerkwi w Hyrowej.

Omawiane tu rękopisy czasem mają tylko jedno geograficzne miejsce w swojej proveniencji, ale wiele z nich „podróżowało”. Niestety nie wiemy, w jakich okolicznościach przechodziły one w inne ręce. Czy należały do proboszczy, czy do cerkwi? Niektóre kupowano do cerkwi, ale inne sam proboszcz sobie sporządzał i mógł je dla swojej cerkwi darować. Tak zrobił wspomniany ks. Ioann Prysłopski, który darował dla swej cerkwi *Литургиѣкон св. Іоана Золотоустого і Ирмологіон*⁶⁶. Jednakże inny jego utwór, wspomniane *Зверцядло*, w jakiś sposób opuściło jego parafię i na początku XX wieku było własnością gospodarza w Szlachtowej, od którego odkupiono ten rękopis dla Biblioteki Kapituły Greckokatolickiej w Przemyślu w 1911⁶⁷. Rękopis sporządzony przez Andryja Demjanowycza w 1767 roku, który przekazano do Biblioteki Kapituły Greckokatolickiej w Przemyślu ze Złockiego posiada na arkuszu 79 naklejkę z napisem: „Franz Poppa in Silberbach, Böhmen”⁶⁸.

Natomiast *Ustaw jerozolimski*, który powstał w XVII wieku (przed 1665 rokiem) podarowany był do Biblioteki Kapituły Greckokatolickiej w Przemyślu przez ks. Ioanna Hnatyszaka, parocha w Bachowie (1909–1919). Księga ta wcześniej znajdowała się w Krynicy gdzie w latach 1897–1916 parochem był jego ojciec ks. Hawryił Hnatyszak (1850–1916). Ks. Ioann był pomocnikiem w parafii ojca w latach 1905–1909.⁶⁹ Czy ojciec podarował mu ten rękopis na odchodnym?

Dodajmy tu, że *Ustaw* ten nosi znamiona prawosławnej księgi cerkiewnej⁷⁰. Nie jest to oczywiście niczym dziwnym dla okresu i miejsca jego powstania, gdzie przecież prawosławie i unia współistniały, choć nie pokojowo, przez większość XVII wieku⁷¹. Zachowanie tego rękopisu w formie prawosławnej jest ciekawe, gdyż rękopisy padały ofiarami wojen religijnych z tym, że nie chodziło tu tyle o całkowite ich zniszczenie, ile

66 Ф. Курилло, *Краткая сводка писателей ...*, s. 27.

67 E. Rudolf - Ziółkowski, *Wielkie zwierciadło przykładów...*, s. 10.

68 Ю. Ясінювський, *Українські та білоруські нотолінійні Ирмології...*, nr. 947.

69 D. Blaževskij, *Historical schematism of the Eparchy of Peremyśl Including the Apostolic Administration of Lemkivščyna (1828–1939)*, L'viv 1995, s. 655.

70 Wskazane są bowiem w nim święta św. Sawy (Serbskiego, 1175/76–1235) i Symeona Serbskeigo (1113–1199/1200) oraz zawiera on pieśni św. Paraskiewie Tyrnowskiej (którą około 1415 metropolita Grigorij Cambłak ustanowił patronką prawosławia na ziemiach polsko-ruskich) i ukazy z ustawu św. Góry Athos o świętach i długości dnia pracy; *Rękopisy ...*, nr. 961.

71 *Irmolój* z trzeciej ćwierci XVII wieku, ma późniejszy wpis: “Утверди Боже православноу християнскую вѣру”. Rękopis ten co najmniej od XVIII wieku znajdował się we Wróbliku Szlacheckim. Ю. Ясінювський, *Українські та білоруські нотолінійні Ирмології...*, nr. 98.

o zamazywanie pewnych ich części lub wyrywanie stron⁷². Ten jednak przetrwał kilkaset lat w środowisku katolickim. Warto też zapytać, na ile rękopis taki służył w późniejszym czasie (po całkowitej eliminacji prawosławia) sympatykom „starej wiary”? Tacy bowiem znajdowali się wśród łemkowskiego grekokatolickiego kleru i ludu (wiemy o nich przynajmniej od drugiej połowy XIX wieku).

Według informacji podanych w *Шематизм Греко-Католицкого Духовенства Апостолської Адміністрації Лемковщини* z 1936 roku, metryki prowadziło się na Łemkowynie w większości wsi od lat 70. albo 80. XVIII w. Prawdopodobnie nastąpiło to pod wpływem zarządzeń nowych władz administracyjnych po pierwszym rozbiórce Polski. Wcześniejsze metryki nie są liczne. Najstarsze łemkowskie parafialne metryki, o jakich wiemy, pochodzą z XVII wieku: Muszynka miała je podobno już od 1638 roku, Kamianna 1674, Sanok 1686. W pierwszej połowie XVIII wieku sprawa nie wyglądała dużo lepiej: Surowica 1718, Tylicz 1738, Królowa Ruska 1728, Konieczna 1732, Zyndranowa 1739 i Barwinek 1745. Jednakże te najstarsze metryki z żadnej z tych wsi nie zachowały się w polskich archiwach albo nie są jeszcze opisane⁷³. Dlatego też znajdujące się w omawianym zbiorze księgi metrykalne parafii Dołżycza z zapisami chrztów z lat 1717–1771 oraz ślubów 1746–1765, 1770–1771, są zgodnie z dzisiejszym stanem wiedzy, najstarszymi zachowanymi dokumentami tego typu. Z tego samego powodu cenne są zapisy chrztów, ślubów i zgonów za lata 1758–1778 dla parafii w Olchowcu. W obu parafiach dokonywano w księgach metrykalnych dodatkowych zapisów, nie ograniczając się do odnotowywania wizytacji ale także podając informacje na temat życia parafii a nawet wykaz mieszkańców Dołżyczy z XVIII (?) wieku. Warto nadmienić, że wczesne wprowadzenie ksiąg metrykalnych w Dołżycy i dodawanie do nich innych zapisków miało prawdopodobnie wpływ na późniejszych parochów, którzy kontynuowali dawno rozpoczętą pracę czyniąc dodatkowe zapiski nawet jeszcze pod koniec XIX wieku.

Cennym źródłem historycznym jest też Kopiarusz dokumentów cerkwi grekokatolickiej w Tyliczu, który powstawał gdzieś od 1738 do 1847 roku. Na 230 kartach przedstawiono tam dokumenty z lat 1612–1801 dotyczące losów cerkwi grekokatolickiej w Tyliczu najpierw zamkniętej a później rozebranej ku ogromnemu niezadowoleniu i rozczarowaniu Łemków⁷⁴.

59 rękopisów cyrylicznych używanych na Łemkowynie a teraz znajdujących się w Bibliotece Narodowej w Warszawie jest zbiorem na tyle obszernym, żeby można było na podstawie jego przestudiowania przedstawić opinię na temat rękopiśmiennych ksiąg liturgicznych, z których korzystano na Łemkowynie od XVI do XVIII wieku. Dalsza praca nad tymi rękopisami, a w szczególności odczytanie wpisów donacyjnych, studiowanie języka, jakim się kopista posługiwał, oraz odczytanie zapisków na marginesach dostarczy wielu nowych informacji na temat Łemkowyny tamtych stuleci.

⁷² *Rękopisy ...*, s. vii.

⁷³ Baza danych ksiąg metrykalnych i stanu cywilnego PRADZIAD, <http://baza.archiwa.gov.pl/sezam/pradziad.php> podaje, że dla żadnej z tych wsi nie ma zachowanych ksiąg metrykalnych starszych niż druga połowa XVIII wieku.

⁷⁴ O tej sprawie pisałem na podstawie różnych opracowań i podkreślając potrzebę badań źródłowych w: *Cuius Regio Eius Religio (et Natio) w Tyliczu, Muszynie i Jaśliskach*, „Almanach Diecezjalny”, t. 1, Gorlice 2005, s. 49–61.